

UOT 911.2

T.G.Məmmədova

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
turkangulmaliqizi@gmail.com*

GƏNCƏ-QAZAX DÜZÜ VƏ ƏTRAF ƏRAZİ LANDŞAFTLARININ ANRTOPOGEN TRANSFORMASIYASININ TARİXİ-COĞRAFI TƏHLİLİ VƏ MÜASİR TENDENSIYALARI

Açar sözlər: *landşaft, antropogen transformasiya, müasir tendensiyalar, aqrolandşaftlar, seliteb komplekslər*

Hələ qədim zamanlardan Azərbaycan ərazisinin təbii landşaftları ciddi antropogen transformasiyalara məruz qalmışdır. İnsanların təsərrüfat fəaliyyətinin təsiri altında suvarılan və dəmyə əkinçilik, seliteb-şəhər və kənd yaşayış məntəqələri, meşəsalma, yamaqların terraslaşdırılması, yolların çəkilməsi, sənaye, meliorasiya və s., antropogen landşaftlar əmələ gəlmişdir. Gəncə-Qazax maili düzənliyinin quru çöl və yarımsəhra landşaftlarında suvarma əkinçiliyinin inkişafı və bununla bağlı su probleminin həlli üçün hidrotexniki qurğuların tikilməsi nəticəsində irriqasiya və texnogen landşaftlar yaranmışdır.

Hazırda Gəncə-Qazax düzündə insanın təsirinə məruz qalmayan təbii kompleksə rast gəlmək çətinidir. Buna görə də, ərazidə landşaft komplekslərini öyrənmək, antropogen amillərin təsiri dərəcəsini müəyyənləşdirmək və landşaft-ekoloji planlaşdırma apararmaq vacibdir.

Məqalədə, landşaftların antropogen transformasiyasının tarixi-coğrafi təhlili, onların xarakterik xüsusiyyətləri, yayılma qonunauyğunluqları və təbii landşaftların məkan və zaman daxilində dəyişmə dərəcəsi müəyyən edilmişdir.

T.Г.Мамедова

ИСТОРИЧЕСКО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ И СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ АНТРОПОГЕННОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ ЛАНДШАФТОВ ГЯНДЖА-ГАЗАХСКОЙ РАВНИНЫ И ПРИЛЕГАЮЩЕЙ ТЕРРИТОРИИ

Ключевые слова: *ландшафты, антропогенная трансформация, современные тенденции, агроландшафты, селитебные комплексы*

С древних времен природные ландшафты территории Азербайджана подвергаются серьезным антропогенным трансформациям. Под влиянием хозяйственной деятельности человека сформировались орошаемого и богарного земледелия, селитеб-городских и сельских поселений, лесонасаждений,

террасирования склонов, строительства дорог, промышленности, мелиорации и т.д. антропогенные ландшафты. Ирригационные и антропогенные ландшафты созданы в результате развития ирригационного земледелия и строительства гидротехнических сооружений для решения водной проблемы в сухих пустынных и полупустынных ландшафтах Гянджа-Газакской наклонной равнины.

В настоящее время на Гяндже-Газакской равнине трудно найти природный комплекс, не подвергшийся воздействию человека. Поэтому важно изучить ландшафтные комплексы территории, определить степень влияния антропогенных факторов и провести ландшафтно-экологическое планирование.

В статье проведен историко-географический анализ антропогенных трансформаций ландшафтов, определены их характерные особенности, закономерности распространения и степень изменения природных ландшафтов в пространстве и времени.

T.G.Mammadova

HISTORICAL-GEOGRAPHICAL ANALYSIS AND MODERN TRENDS OF ANTROPOGENIC TRANSFORMATION OF GANJA-GAZAKH PLAIN AND SURROUNDING AREA LANDSCAPES

Keywords: *landscapes, antropogenic transformation, modern trends, agrolandscapes, residential complexes*

Since ancient times, the natural landscapes of the territory of Azerbaijan have been subjected to serious anthropogenic transformations. Under the influence of people's economic activity, irrigated and dry farming, semi-urban and rural settlements, afforestation, terracing of slopes, construction of roads, industry, land reclamation, etc., anthropogenic landscapes have been formed. Irrigation and man-made landscapes were created as a result of the development of irrigation agriculture and the construction of hydrotechnical facilities to solve the water problem in the dry desert and semi-desert landscapes of the Ganja-Gazakh sloping plain.

Currently, it is difficult to find a natural complex in the Ganja-Gazakh plain that has not been affected by humans. Therefore, it is important to study landscape complexes in the area, determine the degree of influence of anthropogenic factors and conduct landscape-ecological planning.

In the article, historical-geographical analysis of anthropogenic transformation of landscapes, their characteristic features, distribution patterns and degree of change of natural landscapes are determined in space and time.

Gürcüstan sərhəddindən İncəçaya qədər uzanan Gəncə-Qazax düzünün uzunluğu 160 km, orta eni 15-20 km-dir. Gəncə-Qazax düzü və ətraf ərazilər Azərbaycanın qədim yaşayış məskənlərindən biri olduğu üçün təbii landşaftlar hələ qədimdən antropogen transformasiyaya məruz qalmağa başlamışdır.

Ərazinin müasir landşaftları uzun tarixi inkişaf prosesi keçmişdir.

Eramızdan əvvəl I minillikdən başlamış dağətəyi və düzənliklərdə, eləcə də dağlıq sahələrin qədim düzəltmə səthlərində, çay terraslarında yaşayış məntəqələri, əkin sahələri salmaq məqsədilə meşələr qırılırdı. Həmin vaxtlarda meşələrin qırılma səbəbləri heyvandarlıqla məşğul olanların müvəqqəti yaşayış üçün alacıqlar qurmaq və yanacaq əldə etmək idi. Bu tədbirlər ilk dövrlərdə təbii landşaftın müvazinətini poza bilməsə də, bulaqların seyrəlməsi, meşə sahələrinin tədricən azlması, torpaq eroziyasının inkişafı kimi zəif antropagen dəyişikliklərin baş verməsi ilə nəticələnirdi.

Antropogen landşaftlar özlərinin müxtəlif əlamət və xüsusiyyətlərinə görə fərqlənirlər. Belə landşaftların səciyyəvi cəhətləri onlarda su və istilik balansının, litoloji və biokimyəvi dövrənin müxtəlifliyi, torpaqların inkişaf proseslərinin dəyişməsi və yenidən qurulmasıdır. Bütün bunlar müasir texnologiyalarla insanın təsərrüfat fəaliyyətinin müxtəlif məqsədlər üçün tətbiq etdiyi işlərin xarakteri ilə bağlıdır.

İnsanın təbiətə təsiri orta əsərdə daha da güclənsə də, XX əsrin ortalarından etibarən sənayenin sürətli inkişafı ekoloji gərginlik şəraiti yaratdı və təbii müvazinəti pozmağa başladı. Azərbaycan ərazisində əhalinin çox sıx məskunlaşması, səhrələşmə prosesinin güclənməsi, dağ-mədən sənayesinin, meşə sənayesinin və bəzi rayonlarda yeni sənaye obyektlərinin inkişafı, yeni ərazilərin intensiv kənd təsərrüfatı istehsalına cəlb edilməsi respublikanın bütün təbii zonalarında landşaftların ciddi korlanmasına səbəb oldu və ekoloji böhrana gətirib çıxartdı.

Bu təsirlərdən təbii landşaft komplekslərindən fərqli olaraq geoloji bünövrə nisbətən az ziyan çəkmişdir. Torpaq və bitki örtüyü, heyvanlar aləmi ciddi transformasiyaya məruz qalmış, mikroiklim göstəriciləri dəyişmiş, hava və daxili sular çox çirklənmişdir.

Gəncə-Qazax düzündə irriqasiya sistemlərinin və aqroirriqasiya komplekslərinin qədimliyini hazırda relyefdə yataqboyu tökmə tirələr, qədim suvarma zonalarında irriqasiya çöküntüləri və suvarma arxları qalıqlarının olması təsdiq edir.

Gəncə-Qazax maili düzənliyində allüvial-prollüvial və dellüvial-prollüvial çöküntülər üzərində, qədim suvarma əkinçiliyi ilə seçilən yarımşəhra landşaftıdır. Bu kompleks suyu asan hopdura bilən, zəif sementləşmiş, qalın və yumşaq çöküntülər üstündə və yaxşı təbii drenaj ilə seçilən ərazidə inkişaf etmişdir.

Gəncə-Qazax düzündə qədimdən lilli çay suları ilə suvarmanın nəticəsi olaraq burada aqroirriqasiya horizonunun qalınlığı 60-80 sm arasında dəyişir [1, s.427]. Suvarma əkinçiliyinin qədimliyi, vaxtaşırı olaraq kimyəvi, mineral və üzvi gübrələrin torpağa verilməsi yarımşəhra kompleksləri yerində məhsuldar aqrosenozların yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu kompleks orta

şorlaşmış boz çəmən və açıq boz-çəmən torpaqları, zəif minerallaşmış (1-3 q/l) yeraltı suları ilə səciyyələnir.

Təbii drenaj şəbəkəsi yaxşı inkişaf etmiş dağətəyi maili düzənliyin antropogen kompleksləri üçün şorlaşmış və ya zəif şorlaşmış şabalıdı, açıq şabalıdı torpaqlar üstündə inkişaf etmiş dənli bitkilər, üzüm, meyvə bağları, bostan tərəvəz və s. əkinçilik aqrolandşaftları xarakterikdir. Ərazinin səthinin antropogen parçalanması 2-2,5 km/km², qrunt sularının dərinliyi 5-6 m-dir.

Aqroirriqasiya tətbiq olunan landşaftlar mənimsənilərkən qrunt sularının dərinliyi və şorlaşmış horizontun qalınlığını, asan həll olan duzların tərkibini, torpaqların filtrasiya qabiliyyətini və s. xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır.

Tədqiq olunan landşaft tipi daxilində müxtəlif növlü seliteb, yol, sənaye, əkin, süni meşə və s. komplekslər inkişaf etmişdir

Gəncə-Qazax maili düzənliyinin suvarılan və dəmyə əkinçilik istiqamətində istifadəsinə görə qədim tarixə malikdir. Buna görə də hazırda ərazi qədim suvarma əkinçilik aqrolandşaft rayonu kimi fərqlənir. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, bizim eradan əvvəl V-IV əsrlərdən kəhriz və bulaq suları hesabına suvarma aqrolandşaftları inkişaf etmişdir.

Ərazidən keçən dağ çaylarının suyundan səmərəli istifadə məqsədilə, yeni suvarılan torpaqların sahəsini genişləndirmək üçün bir sıra çayların yatağında (Ağstafaçay, Şəmkiçay və s.) su anbarları tikilmiş onlardan çəkilmiş su kanalları istifadəyə verilmişdir. Ağstafaçay su anbarı 74 min ha, Şəmkiçay su anbarı 80 min ha [3, s.124]. Şəmkiçay su anbarı 71 min ha-dan çox yeni suvarılan əkin sahələrini su ilə təmin edir. Bu isə antropogen landşaftların ərazisinin genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Antropogen təsirlər nəticəsində ilkin landşaftlar təbii strukturunu itirmiş, müxtəlif aqrolandşaftlara çevrilmişdir.

XX əsrin ortalarında başlayan elmi texniki tərəqqi dövründə təbii landşaftların transformasiyası sürətlənməyə başlamışdır.

XX əsrin əvvəllərində Gəncə-Qazax düzü çəmən-qəhvəyi, açıq qəhvəyi torpaqların seyrək ağacları, kollu-çölləri, meşə çölləri demək olar ki, başdan-başa meşə ilə örtülü idi. Meşə içərisində yerləşən Gəncə-Qazax düzünün Alpout, Tatlı, Balçılı, Çaylı, İrmaşlı, Arablı və s. kəndləri müvəqqəti, yarımköçəri həyat tərzini keçirən kəndlər və onların ətrafında səpələnən areallı kiçik əkin sahələri ümumi meşə fonunu qismən pozurdu. Sonrakı illərdə kəndlərin böyüməsi, əhalinin artması yeni yaşayış məntəqələrinin yaranması meşə və kolluqların çöllərlə əvəz olunmasına səbəb oldu. Hazırda dağətəyi maili düzənliyin meşə-çöl və kolluqlarının 80%-dən çox ərazisi suvarılan və dəmyə əkinçilik sahələrinə, bağ plantasiyalarına və yaşayış məntəqələrinə çevrilmişdir.

Hazırda maili düzənliyin, hamarlanmış çay terraslarının karbonatlı-qəhvəyi, qəhvəyi torpaqlarının meşə-çöllərinin və çöllərinin antropogenləşmə

əmsalı 0,85-dir [4, s.150]. Bu landşaft komplekslərinin hamısı demək olar ki, təkrar törəmə mənşəlidir Ərazidə rast gəlinən tək-tək palıd ağacları və çayların ətrafındakı kolluqlar vaxtilə burada meşə və kolluq landşaft komplekslərinin olmasını sübut edir.

Hal-hazırda bu landşaft komplekslərinin 41% ərazisini bağ-plantasiyaları, 25%-ni seliteb-bağ, 30%-ni əkin, örüş və 4%-ni texnogen landşaftlar tutur.

Kürəkçay dərəsinin terrasları kəskin mənimsənilmiş, dərə boyunca uzanan 10 yaşayış məntəqəsi yamacları əsaslı dəyişmişdir. Gəncəçay dərəsi boyunca 800-900 m yüksəkliyə malik təkrar meşə-çöllər antropogen təsirlərlə kəskin dəyişilmişdir. Meylliyi 15-20⁰ çox olan əksər yamaclarda terraslaşdırma işləri aparılmış, bağ, plantasiya, üzüm, taxıl, yem və s. əkilir, biçənək kimi istifadə olunur.

Ağstafaçay-Tovuzçay, Şəmkirçay-Gəncəçay, Gəncəçay-Kürəkçay arasında meşə-çöl və çöllərin antropogen transformasiyası daha sürətlə getmişdir. Belə ki, meşə-çöl və çöllər çay dərələrində və terraslarda iri areala malik seliteb-bağ, bağ plantasiya, müxtəlif əkin sahələri ilə əvəz olunmuşdur. Təkcə Gəncəçay-Kürəkçay arasında 20-dən artıq şəhər və kənd tipli seliteb komplekslər salınmışdır.

Gəncə-Qazax maili düzənliyini kəsb keçən çayların terraslarında, o cümlədən Kür çayı ətrafında qruntun rütubətindən asılı olaraq tuqay-meşə və çəmən-kolluq landşaft kompleksləri formalaşmışdır.

Tuqay-meşə landşaftlarının izlərinə Gəncəçay, Qoşqarçay, Şəmkirçay, Zəyəmçay, Tovuzçay, Ağstafaçay və s. çayların terraslarında rast gəlinir. Tarix boyu bu landşaft kompleksi yerli əhalinin intensiv təsərrüfat fəaliyyətinə məruz qalmış, tuqay meşələri qırılmış, çəmən-kolluqlara, seliteb-bağ, əkin sahələrinə və başqa antropogen landşaft modifikasiyalarına çevrilmişdir.

Yarımsəhra, çöl və arid meşələr landşaftları daxilində çay terraslarında tuqay meşə komplekslərinin formalaşması çay vadilərində yer səthinə yaxın yerləşən qrunt sularının səviyyəsindən asılıdır. Tuqay meşələrinin ağac və kol bitkilərinə çayların yüksək və orta hündürlüyə malik quru terraslarında rast gəlinmir. Allüvial, allüvial-prollüvial çöküntülərin yayıldığı aşağı terraslarda tuqay-meşə və təkrar çəmən-kolluq landşaftlarının inkişafına səth və yeraltı suların səviyyəsi səbəb olur. Ona görə də, çay vadilərinin aşağı terraslarında tuqay bitki kompleksləri çay dərəsi boyunca sıx, yüksək terraslarda isə və yamaclarda ertaf ərazinin xarakterindən asılı olaraq arid bitkilər yayılmışdır.

Keçmişdə arid iqlim şəraitində çay vadiləri boyunca tuqay meşələri lent şəkildə uzanırdı. Lakin insanların təsərrüfat fəaliyyətinin təsiri ilə əlverişli relyef şəraitinə malik olan çox ərazilərdə meşələr qırılmış, çay vadilərinin əkinçilik üçün yararsız olan hissələrində ayrı-ayrı ləkələr şəkildə qalmışdır.

Hazırda Gəncə-Qazax düzünün Kür çayı boyunca qırılmış tuqay meşələrinin yerində mezofil çəmən-kolluqlar formalaşmışdır. Getdikcə antropogen təsirlərin artması ərazidə ciddi transformasiyalara səbəb olaraq çöl və yarımsəhra landşaftlarının yayılmasına gətirib çıxardır.

Tuqay-meşə və meşə kolluqlar kompleksləri həmçinin, Ağstafaçay sahillərində kiçik areallar şəklində qalmışdır.

Ərazinin yuxa-çəmən torpaqları üzərində müxtəlif kolluqlar və çayır çəmənlikləri yayılmışdır. Şoranlığa və quraqlığa davamlı çayır çoxillik bitkidir [2, s.49]. Yaxşı nəmlənmiş ərazilərdə sıx bitən çayırdan biçənək kimi istifadə olunur.

Gəncə-Qazax dağətəyi maili düzənliyi və ətraf ərazilərin əlverişli relyef şəraiti və torpaqlarda rütubətliyin kifayət qədər olması ilə əlaqədar olaraq çay vadilərində selteb-bağ, bostan plantasiyaları, texnogen və s. antropogen landşaft kompleksləri sıx inkişaf etmişdir.

Tədqiq olunan ərazinin müasir landşaftları çox dəyişilmiş təbii landşaft növləri ilə yanaşı müxtəlif antropogen landşaft komplekslərinin konsentrasiyası ilə xarakterizə olunur. Müəyyən edilmişdir ki, əhalinin artımı ilə əlaqədar yaşayış məntəqələrinin, yeni sənaye müəssisələrinin sahəsi genişlənmiş, təbii komplekslərin intensiv mənimsənilməsi nəticəsində bioloji potensialı zəifləmiş, səhrələşmə əlamətləri artmış, soranlaşma, deqradasiya güclənmiş, bəzi sahələrdə isə səthi eroziya prosesi xeyli aktivləşmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının coğrafiyası, I cild, Fiziki coğrafiya. Bakı, 2014.
2. *Hacıyeva G.A.* “Kiçik Qafqazın şimal-şərq ayamacının landşaft-zonal rayonlaşdırılması”. Bakı, 1965.
3. *Süleymanov M.Ə.* “Azərbaycanın təbii və antropogen landşaftlarının coğrafi qanunauyğunluqları”. Bakı, 2005.
4. *Qəribov Y.Ə.* “Azərbaycan Respublikasının müasir landşaftlarının transformasiyası və onların optimallaşdırılması yolları”. Bakı, 2013.

Redaksiyaya daxil olub 05.05.2023